

Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't Türk Adlı Sözlüğünde Fiillerin Semantik Özellikleri Ve Onların Modern Kırgız Türkçesindeki Fiillerle Karşılaştırılması

Bayaman USMAMBETOV JUNUŞBEKOVIÇ¹

(Çev. Hatice KARAKAYA)²

Öz

Türkçenin dil yadigârlarından olan Divan-ı Lügati't Türk, Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış ansiklopedi, sözlük vb. niteliklerinde olan önemli bir yapıttır. Bu yapıt hakkında birçok araştırma yapılmış ve hâlâ da yapılmakta olduğu da belirtilmelidir. Türk Edebiyatındaki yerini hâlâ korumakta olan Divan-ı Lügati't Türk' ün tek yazma nüshası var olmakla birlikte İstanbul' daki Millet Kütüphanesinde olduğu da unutulmamalıdır. Rastlantı sonucunda bulunan bu eserin üzerine ilk çalışmayı Kilisli Rifat Bilge yapmış ve dağınık olan parçaları birleştirerek Türk Edebiyatına önemli bir katkıda bulunmuştur. Besim Atalay' ın Türkçeye çevirmesiyle birlikte bu eserin üzerine yapılan çalışmalar silsilesi de başlamıştır. Divan-ı Lügati't Türk; Türkçenin söz varlığını, Türklerin yaşam tarzlarını, örf ve adetlerini, kültürel zenginliklerini bünyesinde bulunduran nadide bir eserdir. Bir dilin söz varlığı; adları, fiilleri, ikilemeleri, atasözlerini ve deyimlerini, edatları ve yabancı kelimeleri kapsayan geniş bir kavramdır. Eserin söz varlığı konusundaki çalışmayı ilk yapan kişi ise Carl Broskelmann' dır. Bu makalede Kaşgarlı Mahmud' un Divan-ı Lügati't Türk adlı eserinde bulunan bazı fiillerin semantik özellikleri incelenecektir. Aynı zamanda etimolojik açıdan gelişim evreleri de analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Kaşgarlı Mahmud' un Divan-ı Lügati't Türk adlı sözlüğü, fiiller, semantik özellikler, etimolojik bakış açısı.*

Semantic Characteristics of Verbs in Kaşgarlı Mahmud's Dictionary of Divan-ı Lügati't Türk and Their Comparison with Verbs in Modern Kyrgyz Turkic

Abstract

Divan-ı Lügati't Türk, which is one of the language heirlooms of Turkish, is an encyclopedia, dictionary, etc. written by Kaşgarlı Mahmud. It is an important work of art. It should be noted that a lot of research has been done on this work and it is still being done. It should not be forgotten that Divan-ı Lügati't Türk, which still preserves its place in Turkish Literature, is in the Millet Library in İstanbul, although there is only one manuscript. Kilisli Rifat Bilge made the first study on this work, which was found by chance, and made an important contribution to Turkish Literature by combining the scattered pieces. With Besim Atalay's translation into Turkish, a series of studies on this work began. Divan-ı Lügati't Türk; It is a rare work that includes the vocabulary of Turkish, the lifestyles of the Turks, their customs and traditions, and their cultural richness. Vocabulary of a language; It is a broad concept that includes nouns, verbs, reduplications, proverbs and idioms, prepositions and foreign words. The first person to work on the vocabulary of the work is Carl Broskelmann. In this article, the semantic features

¹Doç. Dr., , Bişkek, Kırgızistan

²Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: krkyahatice@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-0706-4408

of some verbs in Kaşgarlı Mahmud's Divan-ı Lügati't Türk will be examined. At the same time, developmental stages will be analyzed in terms of etymology.

Keywords: *The dictionary of Mahmud of Kashgar called Divan-ı Lügati't Türk, verbs, semantic features, etymological point of view.*

Herkesçe bilinen, Kaşgarlı Mahmud' un – Divan-ı Lügati't Türk – (bundan sonra metinde “divan” olarak anılacaktır.)sadece Türkçe konuşan ulusların değil abartısız bir şekilde söylemek gerekirse bütün insanlık için evrensel ölçekte, eşsiz nitelikte yazılı bir anıttır. Bu yapıtın farklı yönleriyle ilgili sorular yıllardır bilim adamları tarafından araştırıldı. Araştırmacılar tarafından yapılan divanın dil özelliklerine yönelik çalışmaların yönü genel dilbilim alanına doğru olmuştur. P.K. Juze (1926,1927,1930);K.Brokelman (1918,1921,1928,1930), O. Pritsak (1950,1953,1955,1959), Yu.Kelli (1971,1972,1973, 1988), R.Dankof (1972,1973,1975,1980), V.A.Zvegintsev (1964),I.V.Stebleva (1965), S. Klyaştorny (1974) ve diğerleri) ve Türki çalışmalar alanında J. Validov (1920), A.Fitrat (1920), A.Z. Validi Togan(1930), S. Ahallı(1958), S.M. Mutallibov (1947, 1957, 1961), A.M. Demircizade (1964), A.K.Kuryşzanov (1972),V.P.Aslanov (1972), B.Aruzbaeva (1972), Kh.G. Nigmatov (1972) ve diğerleri.

Kırgız dilbiliminde divan ile ilgili yapılan çalışmalar yetmişli yıllardan itibaren başlar. (B. Oruzbayeva (1972), B. Osmonalieva (1972), Z. Musabaeva (1975) Divan üzerinde yetmişli yılların başında yapılan bu çalışmalar 2011 yılından itibaren daha da hız kazanmış ve bu yıllardan itibaren divanı birçok farklı yönden ele alan çalışmalar ortaya konmuştur.(G. Zhamankulova (2011), I. Sultanaliyev (2012, 2015), T. Tokoev (2015).

Divanda fiiller doğrudan A.M.Şerbak (Şerbak, 1962), B.Aruzbayevay(Aruzbayeva, 1972), N.Z.Gadjıyeva ve B.A.Sirebrennikava(Gadjıyeva ve Sirebrennikava,1986), D.N.Nasilova(Nasilav,2007) 'nın çalışmalarıyla doğrudan incelenmiştir. En son çalışmalardan birisi T. Tokoyev'in “*Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügati't Türk Adlı Sözlüğündeki Yapısal ve Anlamsal Fiil Grupları*” isimli monografi çalışmasıdır»(Takayev ve Siminava, 2015,s.47). Aynı yazarın «divan» nın çeviri versiyonuna sahip olduğu ve bunun da Kırgız Türkçesinin yeni bir uğraşı alanı olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca bu makalede, «Divan»' da geçen fiillerin Kırgız Türkçesindeki fiiller ile ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu fiillerin arkaik kullanımları hakkında bilgiler verilecektir.

Eski Türk dilinde, **yap-** kelimesi "örtmek, kapatmak" anlamına geliyordu ve farklı bağlamlarda ve anlamlarda oda kullanılıyordu. Örneğin 1. ‘*yapmak*’: **Er Tom yaptı.**- Adam bir duvar, bir ev yaptı.2. *Örtmek(kaplamak)*: **Sü keldi yer yap a çarar çar .** – Su geldi ve her yeri kapladı, ‘*kapatmak*’-**Er çapuk yaptı.** Adam kapıyı kapattı.3. « *uygulamak, yapıştırmak, fırınlamak*»

İglar ötmök yaptı. Kadın pide yapmış(tandır duvarında). «ekmek pişirmek»(Mahmud Kaşgari, 2011 ,s.457) **cap** fiili Kırgız Türkçesinde ise şu anlamlarda kullanılmıştır:1. « örtmek, kapatmak, kaplamak, kapamak» **Cazgı maldı capsa, calı kalat, calı kalbasa canı kalat.(Atasözü).** Eğer baharın (yani sıska) sığır kapatılırsa, (alt çene) yağı kalır, yağ kalmazsa, (böylece) canı kalır; « kapamak»; **Üy cap.** Evi kapatmak. « kapatmak »: **Eşik cap-** Kapıyı kapamak; « gizlemek, örtmek »; **Caap-caşır-** iyi gizlemek-kapamak, saklamak ; «pişirmek»: **capkan nan-** pişmiş ekmek. 2. «tümüyle kaplamak»: **Cara capkan-** yaralarla kaplı; 3. «kapatmak»: kapatılmış (hapiste); 4. «Yüklemek, devirmek »: **cabasal-** yüklemek, devirmek; **künöönün bardığın maga captı-** bütün suçu bana yüklediler; 5. «vermek»: **sarpay captı-** kürk verdi. 6. «iftira etmek»: **calaa cabuu,** yanlış suçlamada bulunmak; 7. «susmak»: **caagıdı cap-** sus. Eski Türk dilinde "eşu" kelimesi « kapatmak» anlamına gelir ve modern Kırgız Türkçesinde « kapı » anlamına gelen "eşik" kelimesi ondan oluşmuştur (Seydakmatav, 1988, s.272).

Yor fiili, modern Kırgız Türkçesinde maddi, nesnel anlamı olan bir kelime olarak kullanılmaz. O halde, onun etimolojik anlamını saptamak için bir kaç örnek verelim; **yagaçka yip yorgaşdı-cıgaçka cip oroştı-** ip ağaca sarılmış. Eski Türk Dilinde *yormo* kelimesi, Modern Kırgız Türkçesinde **cörgöm** anlamına gelmektedir. “Akciğerlerden ve mideden gelen yiyecekler (kesilmiş şeritler ve iç içe geçmiş bağırsaklar)”; **yorgay** –“kıvırcık bitki”, yorgak – “örtmek(kaplamak)”; **yordançi:** 1. “sarmalamak, sarmaşık”, 2.”kıvrım, sarım”; **yördönçi-** «sargı», «sarma», **yogurkandı-** «dolamak» vs. Örneğin, *er yogurkança yurkandı-* **er cuurkanga orondu-**adam battaniyeye (örttü) sarıldı. Modern Kırgız Türkçesinde, **cuurkan** “battaniye” anlamına gelir. Yukarıdaki örnekler, Eski Türk Dilinde **yor** kelimesinin Modern Kırgız Türkçesinde “dolamak”, “sarmak” anlamına geldiğini göstermektedir. (Oro-orol). Bunun gibi karakteristik çokanlamlılık ve *ker* kelimesi bir kaç anlamda kullanılmıştır: 1. “ açmak (uzatmak)”: *er yip kerdi-* **er cipti tarttı.** 2. “gitmek”: *Bek yol kerdi*(Mahmud Kaşgari, 2015, s.157). **Bek cönödü-** Bek gitti. Modern Kırgız Türkçesinde bu kelime “doğrultmak”, “açılmak”, “uzatmak” anlamlarına gelmektedir: *Arkan kerdim-*İpi uzattım, **boy ker-** 1. Endam düzeltmek.2. aktarma “gösteriş yapmak”, “kibirli bakmak”; **kere cut-** o zamana kadar yutmak(sıvı), nefes yetene kadar tutmak. 2. istor: bir insanı çarmıha germek(katı bir ceza, bazen ölümle sonuçlanabilir.) Kırgız dilinde **kergiç** kelimesi bir şey için uygunlaştırma anlamına gelir; **kergiç cip** - bebek beşiğinde bir tür ağ oluşturan bir bağlama; **kerege** - yurtun silindirik kısmının ahşap kafesi; **Kerme** - halat bağlama direği (iki yurt arasına gerilmiş) (Yudahin, 1965, s.215). **Şıpur** fiili ise Kırgız Türkçesinde «süpürge», «süpürmek» anlamına gelir, divanda *supurgu* şeklinde bir araya gelmiştir. Modern Kırgız Türkçesinde fonetik olarak **şıpurğı**

(«süpürge») şeklinde uyarlanmış ve kullanılmıştır. **Şıprır** kelimesinin iki anlamı vardır: 1. «süpürmek», «temizlemek»: **üy şıprır-** evi süpür; **üyüdü tikpes jerdı şıprıba** – (atasözü) – (keçe)evi kurmayacağıın yeri süpürme; **şıprırıp çoğult-** bir yığın halinde süpürün; 2. “küremek(ellerle)”: **kolu menen buudaydı şıprırat-** elleriyle buğdayı küredı. **Şıprır** kelimesinden **şıprırğı** («süpürge»), kelimesi oluşturulmuştur. Ayrıca bu kelime süpürge yapmak için kullanılan yumuşak dokulu bir bitkinin de adıdır. “Divan’da” aynı anlamda kullanılmış *yemle* fiiline rastlanılmıştır. *Ol evin yemletti-* **Al üyün şıprırttı-**O evinin süpürülmesini emretti (Mahmud Kaşgari, 2013, s.573) Modern Kırgız Türkçesinde bu fiile rastlanılmaz.

Eski Türk Dilinde *kıs* fiili *kıs/kıs/küs/kıs* şeklinde bir araya gelir ve «sıkmak, sıkıştırmak, basmak» anlamlarına gelir: *Koyun erig azanıp kıstı-* **Eşik erdin bütün kıstı-** Adam ayağını kapıya sıkıştırdı. Bu anlamlara ek olarak «eksiltmek» anlamı da kullanılmaktadır: *Ol oñor kısmak kısıruşdı-* **Al maga üzöngü kıskartıştı-** O bana üzeniyi kısaltmama yardım etti. Ve son olarak «bağlamak», «zincire vurmak» anlamında da kullanılır: *Ol atag küsiürdü-* **Al attın aldınkı buttarın bayladı (tuşadı)-** Atın ön ayaklarını bağladı(doladı).Kısmak kelimesi «dügüm», «ilmik» anlamlarına da gelmektedir (Mahmud Kaşgari, 2011, s.815) Kısmak-dizgine sıkıştırılmış geniş kemer (Mahmud Kaşgari, 2011, s.815). **Kusrug tuşaç** -Atın ön ayaklarını bağlamak için zincir (Mahmud Kaşgari, 2011, s.815) Bütün bu kelime şekilleri *kıs* kökünden gelmektedir. **Çag** fiiline gelirsek eğer modern Kırgız Türkçesinde «oymak»(kıvılcım, ateş) anlamına gelmektedir. Örneğin, Eski Türk Dilinde, *Ol çakma çaktı-* O çakmaktaşı oydu (ateş). 2. aktarma “bildirmek, ihbar etmek”: *Ol sözüg anıñ çulagga çagdı-* O ona konuşmalar hakkında bilgi verdi (Mahmud Kaşgari, 2013, s.31) Kırgız Türkçesinde bu kelimenin beş anlamı vardır: 1. “kemirmek, çiğnemek(içini çıkarmak için)”: **Semiçke çak-** Çekirdek kemirmek; 2. “kırmak”: **caŋgak çak** – ceviz kırmak; 3. “sokmak, ısırma”: **anı cılan çaktı-** Onu yılan soktu; 4. “oymak”: *ot çak*–ateş yakmak, *şirenke çak* –kibrit yak. Aktarma. “gammazlamak, şikâyet etmek”: **Meni saga çaktı-** Beni sana şikâyet etti (Yudahin, 1965, s. 836) “Divanda” *çak* kelimesinden oluşturulan kelime şekilleri: *çagug, çagıla-* “kamçı, kırbaç”(Ol maña çagug çermaşdı- bana kamçı örmeme yardım etti.) ve *çakuk* “çekiç” (Mahmud Kaşgari, 2013, s.459).

Eski Türk dilinde ‘ba’ fiili “bağlamak” anlamına gelir (Drivniturkskiy slavar, 1969, s.76). Ba fiilini -g// ekiyle birleştirme yoluyla *bag//bak//buk//bug* kelime şekilleri oluşturulur ve bu kelimeler «bağlama, bağlı» anlamlarına gelmektedir. *Bug* fiili yukarıdaki anlamından başka (torbayı bağlamak için ip) mecazi anlamda « çuval, torba » anlamına gelmektedir. **Bag** Eski Türk dilinde de bağlamak anlamında kullanılmıştır ve **bur** şekline de rastlanmaktadır: «*Ol yançuk agzı burdı*» - O torbayı bağladı (Mahmud Kaşgari, 2013, s.13). Bu dil durumlarının dışında «Divan’da» da **bayla**(bağlamak) fiiline **çig** şeklinde de rastlanmaktadır: «*Ol turak çigdı* –

Al tügün bayladı – O düğümü bağladı (Mahmud Kaşgari, 2015, s.27); biçimlendirme : “Ol menig birle tukun takuşadı – Al meni menen cip baylaştı– O (bana) ipi bağlamama yardım etti (Mahmud Kaşgari, 2015, s.171); ve son kelime şekli olarak :“*er burunduk butlukka taktı*”–
çılırdı sarı darakka bayladı – Adam dizgini sarı ağaca bağladı (Mahmud Kaşgari, 2015, s.31). Modern Kırgız Türkçesinde **bayla-** anlamına gelen Rus Dili’ne çevrilince 1.“örmek, bağlamak, bağlanmak” anlamlarına gelmektedir: Örneğin; **moynunan baylagan it uuga carabayt (pogovorka)-** boynundan bağlanmış bir köpek avlanmak için uygun değildir; *boo bayla-* hayvanı bağlamak; örmek; Süt sağımına özgü olan kısırakları, tay sürüsünden ayırın; 2.«eğitmek(at)» *at bayla*, **ilikülük bayla-** atı eğitmek, yarışa hazırlamak: **Sarı-Arkam caylagan soñ, külügün baylagan(folk.)** O at yarışına sayısız miktarda at hazırlamak için Sarı-Arka’ a uçtu. 3. «önüne yem koymak»; Baylagan koy:1. Önüne yem koyun ve şişmanlasın vs.(Yudahin K.K., 1965, s.836).

Yukarıdaki örnekler, morfolojik olarak oluşturulan bazı fiillerin dilbilgisine özgü anlamlarla, bazılarının ise morfolojik yolla oluştuğunu, kelimelerin köklerinin semantik olarak belirlendiğini göstermektedir. Fakat belirtmelidir ki, modern Kırgız Türkçesinde, bağımsızlığını kaybeden kökler de vardır, yani bunların adı *ölü kökler*dir. Bu tür kelimelerin kökleri veya onlardan türetilen bazı sözcük formları başlangıçta dilde paralel olarak kullanılmıştır ancak dil pratiğinde, ikincisinin (türetilmiş formların) hâkimiyeti ile bağlantılı olarak, fiil kökleri gittikçe kullanılmayan kelimelerin kategorisine geçmiştir. Yani, bu tür kelimelerin ilk biçimleri leksik manalarını yitirmişler ve bunun bir sonucu olarak onlar türetilmiş kelime formlarında kalmışlardır. Sadece dış ses kabuklarını değil, aynı zamanda günümüze kadar orijinal anlamlarını koruyan bireysel fiillere gelince, bağımsız bir dil aracı olarak gelişirler ve yeni türetilmiş kelime formlarının temeli olarak hizmet ederler.

KAYNAKÇA

- Aruzbayeva B.(1972) Slavar Mahmuda Kaşgara Kak İstoçnik dilya İzüçeniya Leksiki Kırgızskava Yazıka vı İstoriçeskam Plane (Tekst)/ B.Ö. Aruzbayeva// Savetskaya Turkologiya, Bakü, No:1, s.46
- Drivniturevskiy slavar(1969), (Tekst)- L: Nauki
- Gadjiyeva N.Z. Sirebrennikav B.A. Sravinitel’na(1986)- İstiroçeskaya Gramatika Turkskih Yazıkov, (Tekst)/ N.Z. Gadjiyeva, B.A. Sirebrennikav- M: <Nauka>
- Mahmud Kaşgari(2011),Slavar Turkskih Yazıkov> (Tekst)/ Privod Na Kırgızskiy: T.Takayev, K. K. Kaşmakov,I, Bişkek
- Mahmud Kaşgari(2013),Slavar Turkskih Yazıkov> (Tekst)/ Privod Na Kırgızskiy: T.Takayev, K. K. Kaşmakov,II, Bişkek

- Mahmud Kaşğari(2015),Slavar Turkskih Yazıkov> (Tekst)/ Privod Na Kırgızskiy: T.Takayev, K. K. Kaşmakov,III, Bişkek
- Nasilav, D.N.(2007),Divan Mahmuda Kaşğarskava i Sravitel’na- İstoriçeskaya Gramatika Turkskih Yazıkov(Tekst)/ D.N. Nasilav// Mejdunarodnaya Kanfirentsaya “Kaşğarlık Mahmud jana Türk Düynösünün Tili, Adabiyatı jana Tarıhı.// D.R. Nasilav- Bişkek, ,s.22-24
- Nigmatav H.G.(1970) O Glagolnıh Karniyah Tipa SGS i ST pa Materialam”Slavarya Mahmuda Kaşğarskava (Tekst)/ H.G. Nigmatav// Savetskaya Turkologiya Bakü, 1970, No:3,s 34-44
- Seydakmatav K.(1988) Kratkiy Etimologiçeskiy slavar Kırgızskava Yazıka (Tekst)/ K. Seydakmatav- Frunze “ilim”
- Şerbak A.M.(1961) Gramatiçeskiy oçirk yazıka Turkskih Tekstav 10-13 Veka iz Vastoçnava Turkistana, M.-L.
- Takayev T. Siminava C.A. (2015) Struktura- Semantiçeskiye Gruppi glagolav vı slavari Mahmuda Kaşğari- Barskani “ Divanu Lügat at-Turk” (Tekst)/ T. Takayev, J.A. Siminava- Bişkek, “Adem Basma”
- Yudahin K.K.(1965) Kırgızka- Russkiy slavar, (Tekst) / A.M. Şerbak- İzd.< Savetskaya Entsiklopediya>, M.